

Таким людям, як Василь Миколайович Доманицький, ми маємо віддавати шану і завжди пам'ятати й цінувати той величезний внесок, який вони зробили для майбутнього країни.

1. Болабольшенко А. Побратим. Сергій Єфремов, Василь Доманицький — нариси життя та творчості / Болабольшенко А. — К. : Щек і Хорив, 2003. — 111 с.
2. Гуменюк М. П. Українські бібліографи XIX — початку XX століття. [Нариси про життя та діяльність] / Гуменюк М. П. — Харків : Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1969. — С. 128–134.
3. Доманицький В. Критичний розслідування над текстом «Кобзаря» / Доманицький В. — К. : Просвещение, 1907. — 365 с.
4. Іванченко Р. Предтеча українського відродження / Р. Іванченко // Друкарство. — 1997. — № 1–2. — С. 52–53.
5. Качкан В. А. З редакційно-видавничого поля Василя Доманицького / В. А. Качкан // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції 25–26 серпня 1995 року. — Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, 1996. — С. 386–400.
6. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький // Праці Українського Наукового ін-ту — Ч. 3. — Варшава, 1934. — Т. 6. — 268 с.
7. Токар Н. М. Василь Доманицький: життєвий шлях науковця-подвижника / Н. М. Токар // Наукові записки Вінницького державного університету ім. М. Коцюбинського. Сер. Історія — Вінницька. — Вип. V. — 2003. — С. 60–64.
8. Токар Н. М. Наукова і громадська діяльність В. Доманицького в контексті суспільно-політичного життя України останньої чверті XIX — початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Токар Н. М. — К., 2008. — 22 с.
9. Франко І. Твори в двадцяти томах / Франко І. — К. : Держлітвидав. — Т. 17. — 1955. — 245 с.

О. В. Мартинюк

УДК: 94(477-25)«1905/1914»

ДЕБАТИ МІЖ КИЇВСЬКИМ КЛУБОМ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І ТОВАРИСТВОМ УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ НАВКОЛО МАЛОРОСІЙСЬКОГО ПИТАННЯ

У статті розглядаються відносини між Київським клубом російських націоналістів та Товариством українських поступовців напередодні Першої Світової війни. Малоросійське питання, що було ключовим у дебатах між цими організаціями, висвітлюється на трьох рівнях: внутрішньому, регіональному та імперському. Дебати описуються не лише в

термінах дезінтеграції та національного змагання, а й через висвітлення запозичень стратегій супротивників, що діяли в рамках спільного інформаційного простору.

Ключові слова: Київ 1905–1914 рр., Київський клуб російських націоналістів, Товариство українських поступовців, малоросійське питання.

В статье рассматриваются отношения между Киевским клубом российских националистов и Обществом украинских прогрессистов накануне Первой Мировой войны. Малороссийский вопрос, ключевой в дебатах между этими организациями, рассматривается на трех уровнях: внутреннем, региональном и имперском. Дебаты описаны не только в терминах дезинтеграции и национального противостояния, но и путем освещения заимствования стратегий противников, действующих в рамках общего информационного пространства.

Ключевые слова: Киев 1905–1914 гг., Киевский клуб российских националистов, Общество украинских прогрессистов, малороссийский вопрос.

The article is focused on interactions between the Kiev Club of Russian Nationalists and The Society of Ukrainian Progressives on the eve of World War I. The Malorussian (Little Russian) question, which was crucial in the debate between these organizations, is represented on three levels — Internal, Regional and Imperial. The debate is depicted not only in terms of disintegration and national contests, but also through seeing imitations of rivals' strategies in a common informational space.

Keywords: Kyiv in 1905–1914, The Kyiv Club of Russian Nationalists, The Society of Ukrainian Progressives, the Malorussian Question.

Враховуючи те, що в Києві з 1905 по 1914 рр. існувало безліч політичних партій та національних груп, важливо розглядати історію кожної з них не окремо, а у взаємодії з іншими тогочасними політичними акторами. Власне, український та російський національні рухи в цей період розвивалися через взаємне протистояння й постійні дебати в друкованих виданнях. Найвпливовіші представники цих рухів — Київський клуб російських націоналістів та Товариство українських поступовців — щоденно боролися на сторінках їхніх газет, відповідно «Киевлянин» та «Рада». Ті питання, що набували найбільшого розголосу, виходили за межі газет у масштабніші друковані видання — книги та брошури.

Тоді як солідні видання мали конкретні теми й адресувалися чітко визначеним категоріям населення, в щоденних газетах порушувалися

найрізноманітніші питання, що потенційно могли зацікавити всі соціальні верстви. Звісно, неможливо точно окреслити всі політичні стратегії, до яких вдавалися видавці таких видань, позаяк це була комплексна політика з багатьма близько- та довгостроковими цілями. Однак у межах цього дослідження ми спробуємо виділити найголовніші прийоми політичної гри обох національних груп навколо найважливішого принципового питання: поняття малоросійськості. Варто зазначити, що в політичному протистоянні супротивники часто запозичували методи один одного й намагалися передбачити та випередити стратегічні кроки протилежної сторони.

Актуальність дослідження. Тема надзвичайно актуальна в зв'язку з тим, що дає можливість через поняття політичних стратегій та малоросійського питання побачити низку інституційних та культурних трансформацій початку ХХ ст. Враховуючи, що протистояння між російським та українським націоналізмом, а також — між консервативною та ліберальною думкою, є на сьогодні важливим компонентом в українському політичному просторі, стаття може дати цінний матеріал для розуміння витоків цього протистояння.

Предметом дослідження є дискусії між українським та російським національними рухами в Києві початку ХХ ст. навколо малоросійського питання.

Історіографія проблеми українського та російського націоналізму загалом налічує сотні праць, однак у нашій роботі вона практично не використовується. По-перше, тому, що в ній зазвичай розглядаються національні рухи по-окремому, без критичного аналізу взаємозв'язку між ними. По-друге, вкрай рідко використовуються поняття політичних стратегій та цільової аудиторії як фактори успіху того чи іншого руху. По-третє, малоросійське питання, що було яблуком розбрату між російським та українським націоналізмом у 1905–1914 рр., залишається, по суті, недослідженим, тож задля висвітлення даної проблематики була потреба звертатися безпосередньо до джерел.

Джерелами нашої роботи є насамперед статті в газетах «Киевлянин» та «Рада», що були основними інструментами масового впливу Київського клубу російських націоналістів та Товариства українських поступовців. Поза тим, було широко використано нарративні джерела: щоденник Євгена Чикаленка, публіцистичні та літературні праці Євгена Стебницького (також опубліковані на сторінках газети «Рада») тощо. Окремо слід відзначити 5 томів «Збірника клубу російських націоналістів», що виходили майже щорічно й узагальнювали діяльність клубу та його політичні позиції. Цитати наведено мовою оригіналу.

Часові рамки 1905–1914 рр. пояснюються особливими обставинами, що виникли під час революції 1905 р. й були нівельовані початком Першої світової війни. Мається на увазі насамперед виникнення інститутів громадянського суспільства, зокрема можливості національної преси та зібрань. Утім, у даній роботі передовсім ітиметься про події 1908–1914 рр., позаяк саме в цей час налагодили стабільну організаційну роботу та публіцистичну діяльність у пресі.

Задля практичних цілей виділимо три стратегічні рівні, на яких точилася боротьба: внутрішній, регіональний та імперський. На внутрішньому рівні протистояли люди, що належали до різних політичних таборів, однак працювали в одних інституціях, тож давно і добре знали один одного. Мається на увазі насамперед ворожнеча між науковцями Університету святого Володимира. Здебільшого автори статей не підписувалися, вміщували різні натяки й посилання, зрозумілі лише вузькому колу осіб. На регіональному рівні ККРН та ТУП намагалися здобути підтримку серед населення Малоросії. Як відомо, після революції 1905 р. було запроваджено виборний орган — Державну Думу. Отже, національна ідентичність пересічного громадянина фактично означала підтримку тієї чи іншої політичної групи. На відміну від польських та єврейських партій, електорат ККРН та ТУП повністю збігався, а отже, боротьба за його підтримку була особливо запеклою. Більш того, аби здобути серця виборців, російські та українські націоналісти не лише пропонували свої способи вирішення соціальних та політичних проблем, а й критикували програми супротивника, намагалися очорнити його репутацію. Врешті, під імперським рівнем мається на увазі прагнення обох груп завоювати позиції в імперських центрах — Санкт-Петербурзі та Москві. Це було особливо важливо, адже саме там часто вирішувалася доля окраїн, а це мало низку практичних та символічних наслідків на регіональному рівні.

Попередні зауваження.

Перед тим, як безпосередньо перейти до політичних стратегій, варто стисло окреслити матеріальні ресурси обох груп та їхній політичний статус. Це дасть змогу пояснити низку чинників, важливих для розуміння стратегій.

Газета «Киевлянин», заснована в 1864 р., станом на 1908 р. була солідним, добре фінансованим виданням із великою кількістю передплатників, не лише приватних осіб, а й бюрократичних інституцій. Газету «Рада», навпаки, було засновано лише в 1907 р., а кількість її передплатників заледве перевищувала тисячу. Завдяки широкій мережі кореспондентів «Киевлянин» вміщав новини не лише з усієї Російської імперії, а й з-за кордону, тоді як «Рада» не могла собі дозволити кореспондентів навіть у най-

більших містах Південно-Західного краю, через що матеріали передруковували з інших газет і часто з запізненням. «Киевлянин» як одне з найбільших періодичних видань Південно-Західного краю мав офіційну та неофіційну секції — такого поділу не було в «Раді». «Киевлянин» активно відстежував події на всій світовій арені, в свою чергу «Рада» серед зарубіжних тем надавала перевагу подіям Галичини, Австро-Угорщини та народів Східно-Центральної Європи.

«Киевлянин» був органом консервативного напрямку й співпрацював з газетами «Новое время» (Санкт-Петербург) та «Московские ведомости» (Москва). Ця група протиставляла себе з т. зв. «освобожденческим» виданням — переважно ліберальним, серед яких у Києві найвпливовішою була «Киевская мысль». До останнього табору належала й «Рада», що позиціонувала себе як ліберальну газету, хоча серед дописувачів були люди різних політичних поглядів. «Рада» була чи не найменшою серед щоденних газет Києва, тож її місце в ліберальному колі на початках було чи не найменш помітним. У зв'язку з цим слід відзначити важливу деталь: з одного боку «Рада» мала значні переваги від наявності сильних і впливових партнерів, чий здобутки під час революції 1905 р. вважалися здобутками всього ліберального табору, а з іншого боку, як найслабкіша ланка, «Рада» була найбільш вразливою до нападів авторів «Киевлянина», ідейних російських націоналістів.

Суть дебатів у двох газетах, за кожною з яких стояли дві ворожі одна одній політичні сили, неможливо досягнути, не врахувавши того, що по деяких питаннях між ними існував консенсус. Цей консенсус забезпечувався насамперед класовою солідарністю — як ККРН, так і ТУП були буржуазними організаціями, тож, попри ворожнечу, поділяли низку спільних поглядів, приміром, на земельне питання. Ні ТУП, ані ККРН не заперечували того, що в Південно-Західному краї існує велика проблема земельного голоду. Ні ТУП, ані ККРН не вірили, що експропріація землі без викупу землевласникам її вирішить. Більш того, і ТУП, і ККРН вважали, що впровадження інтенсивних методів ведення сільськогосподарства є ключем до її розв'язання. Отже, статті в «Раді», що мали на меті популяризувати освіту серед селян та кооперативний рух, ніколи не отримували критики в «Киевлянині», а переселенську програму Столипіна, яку підтримував ККРН, критикували в «Раді» лише на рівні її імплементації, а не по суті.

Аналогічно, низка ініціатив ККРН не викликала значних заперечень серед членів ТУП. Коли в 1909 р. ККРН запровадив програму відділення Холмської губ. від Царства Польського, ТУП її підтримав, позаяк теж вважав, що більшість населення там становлять українці. Пост фактум, Михайло Гру-

шевський висловив певні незгоди з цим відділенням, але, знову ж таки, не по суті, а по практиці [2, ст. 2]. Так само ТУП не заперечував проти запровадження земств у Західному краї, ініційованого ККРН. Українські націоналісти вважали, що будь-які органи самоврядування підуть на користь народу, а обмеження представництва польської шляхти — основна мета ККРН — також було в інтересах українських націоналістів [17, с. 53].

Внутрішній рівень.

В Університеті святого Володимира в середині XIX ст. зародився модерний український націоналізм, однак тут училось і працювало чимало людей, що до останнього вважали себе ідейними малоросами, творцями великої російської культури. На зламі XIX–XX ст. напруженість у відносинах між тими науковцями, що хотіли надати малоросійському діалекту статус мови науки й офіційного діловодства, і тими, що вважали російську єдино придатною для цього, значно посилилася. 1894 р., коли майбутній лідер ТУП Михайло Грушевський захищав в Університеті святого Володимира магістерський диплом, Михайло Флоринський — майбутній очільник ККРН та головний цензор — іронічно побажав юному науковцю захистити в стінах цього університету дисертацію вже малоросійським діалектом [3]. Коли ж у 1899 р. Грушевський разом зі своїми колегами з Галичини бажав читати доповіді по-українськи, здійнявся великий скандал, невдовзі після якого Флоринський опублікував у газеті «Киевлянин» низку бурхливих статей, а згодом і брошуру під назвою «Малорусский язык или “українсько-руський” літературний сепаратизм» [3].

У 1904 р. Флоринський як кореспондент Петербурзької академії наук заперечував ініціативу інших членів зняти з вжитку малоросійського діалекту обмеження, накладені на нього Емським указом. «Записку об отмене стеснений малорусского языка» врешті було прийнято, а Флоринський разом з Олексієм Соболевським здобули славу крайніх консерваторів, реакціонерів та прислужників царського режиму. Це ще більше розлютило Флоринського, і в 1909 р., коли його призначили головним цензором Києва, він з особливою увагою поставився до новоствореної газети «Рада», на яку в підсумку покотилася хвиля штрафів та заборон [17, с. 87–88].

Флоринський регулярно публікував у «Киевлянині» статті, в яких доводив, що Грушевський та його прибічники намагаються запровадити штучно створену в Галичині українську мову, щоб зруйнувати Російську імперію і, що ще небезпечніше, внести розкол у російський народ. 1910 р. член ТУП Модест Левицький опублікував у кадетській газеті «Речь» статтю з гострою критикою Флоринського, яку незабаром передрукувала «Рада» українською. У цій статті він написав, що такі вчені, як Флоринський, хоч

їм кіл на голові теши, а все одно твердитимуть, що українська мова менш зрозуміла малоросійським селянам, ніж російська. У відповідь Флоринський надіслав листа до «Ради», де роз'яснив свою думку: російська зрозуміліша селянам, ніж вигадана літературна українська мова, якою говорять українські націоналісти. «Рада» погодилася опублікувати відповідь, однак лише українською мовою — тією самою, проти якої виступав Флоринський. На це він вирішив покликати «Раду» до суду, що йому, однак, не вдалося, оскільки за законодавством можна було друкувати газети якою завгодно мовою. Тоді Флоринський опублікував листування з «Радою» в «Киевлянині», а відповідь — у газеті «Речь». Врешті-решт, «Рада» передрукувала відповідь з «Речі» українською, знаючи що не понесе адміністративної чи кримінальної відповідальності [17, с. 88].

У контексті політичних стратегій та малоросійського питання ця історія дуже промовиста. По-перше, незважаючи на те, що Флоринський як головний цензор займав високу адміністративну позицію, йому все одно не вдалося переступити меж, встановлених конституційним режимом. І українські націоналісти, будучи протягом десятиліть законодавчо обмеженими, дуже швидко навчилися користуватися своїми правами. По-друге, ця історія показує широту медіа-поля на початку століття і те, як передрукування статей та їхня мова могли бути самі по собі політичним актом. По-третє, ця історія показує складну гру мовного питання і використання мови. Тоді як для російського націоналіста поняття «українська мова» означало тільки штучно створену літературну версію малоросійського діалекту, українські націоналісти бачили «українську мову» як заміну поняттю «малоросійський діалект» і надали їй таким чином символічно незалежного статусу.

Протистояння «малоросійського» та «українського» виявлялося й в інших сферах наукового життя. Флоринський, як і багато інших науковців, брав участь в етнографічних дослідженнях Малоросії, але не вважав її населення антропологічно і культурно відмінним від населення Великої Росії. Вони протистояли «молодшому поколінню» науковців, які вбачали в етнографічному матеріалі докази окремішності української нації. Ідеали Флоринського видно з некролога, написаного ним у 1908 р. про видатного етнографа Миколу Дашкевича: «Малоросс по происхождению, уже с детства близко стоя к народу, он был искренно привязан к простому люду, внес ценные вклады в изучение малороссийской истории, этнографии и литературы, но он не разделял тех новейших узконациональных доктрин, которые стараются вырыть глубокую пропасть между двумя русскими народностями, и не сочувствовал стремлениям представителей этих доктрин разрушить созданное веками единения великороссов и малороссов в од-

ном общем научном языке. В этом отношении, как и в своих воззрениях на современное политическое положение он не был сыном века, умел стоять выше мелких злоб дня и ходячих легковесных теорий» [16].

Протистояння «старшого» та «молодшого» поколінь науковців, що студіювали етнографію в Університеті святого Володимира, мало низку практичних наслідків у науковому житті. 1908 р. дописувач «Киевлянина» під псевдонімом «Русский» надрукував статтю, в якій критикував програму курсу історії російської літератури, в рамках якого 12 годин було виділено на великоросійську літературу, і аж 11 — на малоросійську [8, 9, 5]. Автор доводив, що 11 годин — занадто багато для літератури, що має лише регіональне, етнографічне значення, тоді як ознайомлення студентів з великою російською літературою має бути детальнішим. Окрім того, автор ставив під питання назву курсу «Малоросійська література XV–XVIII ст.» — це суперечило прийнятому уявленню про те, що малоросійська література бере початок у кінці XVIII ст. від Котляревського [8].

Розкол між науковцями з різними поглядами на національне питання не лише породжував тертя й непорозуміння всередині наукової спільноти, а й іноді взагалі перешкоджав академічній діяльності. У 1908 р. українські науковці відмовилися від участі в 14-му Археологічному з'їзді у Чернігові, оголосивши його москвофільським. Як наслідок, з'їзд виявився малолюдним, а багато українських учених Чернігова опинилися в незручній ситуації. Багато з них роками докладали зусилля до організації з'їзду, отримували зарплату з Московського комітету, мали плани на презентацію чернігівських старожитностей широкій науковій громадськості, але в останній момент змушені були від усього цього відмовитися [18].

Отже, як видно з наведених прикладів, на початку XX ст. академічна спільнота Університету святого Володимира розділилася на два протилежні табори. Перший — українські націоналісти, які в дослідженнях мови, культури й традицій шукали доказів існування окремої української нації. Вони претендували на особливий, окремий статус предмета свого дослідження, що породило конфлікт інтерпретацій у середовищі науковців. До другого табору належали вчені, що, досліджуючи ті самі проблеми і маючи справу з тими самими документами, бачили в них лише регіональні відмінності російської культури. При цьому здобутки великоросійської літератури вони ставили на вищий культурний рівень, аніж малоросійської. Відтак вони протестували проти надання особливого статусу для малоросійських студій, вбачаючи в них прояви сепаратизму. Характерно, цей розкол, який намітився ще наприкінці XIX ст., після революції 1905 р. перейшов у відкриті форми протистояння, так що представники різних таборів стали членами протилежних за поглядами політичних організацій.

Регіональний рівень.

Політичні цілі ККРН і ТУП були взаємовиключними — обидві групи намагалися знайти підтримку серед православного населення Південно-Західного краю. Звертаючись до читача, вони пропонували свої пояснення тогочасної політичної ситуації та власні шляхи вирішення проблем. Більш того, вони вдавалися до жорсткої критики один одного, показуючи протинника як украй небезпечного та підступного.

Українські націоналісти намагалися показати, що біди Російської імперії в її централізмі та забюрократизованості. У цьому відношенні коротенька притча Петра Стебницького, вміщена в газеті «Рада», дуже промовиста. У роки неврожаю мешканці далекої східної країни попросили султана Аль-Джафара допомогти, надавши їм їжу з власних резервів. Після деяких роздумів султан погодився й наказав слугам віддати все, що було в його запасах. Спочатку люди були надзвичайно втішені, однак через деякий час до них прийшло гірке розчарування. Слуги султана не зуміли роздати людям їжу порівну, і більшість залишилася взагалі без нічого. Понад те, коли люди прийшли на центральний майдан, аби попросити султана ще раз, військові відкрили вогонь. Так звичайний народ залишився сам-на-сам з бідною на «битому шляху» [14, с. 234–244]. Перекладаючи цю притчу мовою тогочасної політики, найбільшою бідною царського режиму було невміння і небажання бюрократів ефективно керувати великим просторами імперії та рівномірно розподіляти блага серед усіх громадян.

Російські націоналісти також критикували імперський бюрократизм. Однак, якщо для українських націоналістів це була проблема держави, то для російських націоналістів — російського народу. Лідер ККРН Анатолій Савенко неодноразово писав, що проблема росіян у тому, що вони всі намагаються зайняти прибуткові посади бюрократів й байдикувати на робочому місці [10]. Замість ліних бюрократів Савенко хотів бачити росіян (а відтак і малоросів) сучасними мешканцями міст, задіяними в бізнесі та комерції. Таким чином вони мали створити більш досконалу соціальну структуру, в якій поменшало б бюрократів, вони б ефективніше працювали, а зусилля решти росіян спрямувались би на економічний розвиток. При цьому росіяни мали дати відсіч підприємливим євреям, що нібито зайняли нішу середнього класу, вдаючись до спекуляцій. Наводячи приклади мільйонерів Терещенка та Харитоненка, Савенко пропонував читачеві новий тип росіянина: «Оба архимиллионера были чистейшей воды малороссы и оба обладали не только выдающимися, но и замечательно трезвыми русскими умами. Оба они непосредственно и самостоятельно руководили всеми своими делами и оба никогда не бросались на рискованные предприятия. Биржевой ажиотаж всегда проходил мимо их. Они

были здоровой промышленной силой. Дутых предприятий они никогда не поддерживали. Замечательно, что оба архимиллионера как люди земли, всегда чувствовали тяготение к земле и вкладывали свои капиталы преимущественно в землю, высоко подымая культуру в своих имениях и разливая далеко кругом благотворное влияние здоровой сельскохозяйственной и экономической деятельности» [11].

Українські націоналісти часто подавали вкрай негативний образ росіянина. «Російськість» означала відсталість, політичну пасивність, дикунські звички, грубі манери, нечутливість. У той час «українськість» асоціювалася з більш вишуканою культурою, взаєморозумінням і толерантністю, політичною свідомістю. Аналізуючи постановку «Наталки Полтавки» малоросійською трупю, дописувач «Ради» Павло Недоля так протиставляв «російське» «українському»: «Можна було б простити відомим артисткам і артистам: незнання ролів, перекручування на великоруський лад українських слів, неможливий шарж і інші принади гри “малоросів”. Але одного простити ніяк не можна: це — безглузлого, скаженого і нікому непотрібного гопака, котрим відомі “малороси” нагородили публіку. Плигали, чи то пак танцювали усі починаючи від розумної і богобоязливої Наталки і кінчаючи не менш богобоязливою старою Горпиною (Никольська). То було таке гидке нестерпимо болюче видовище, що нагадувало не артистів, а скоріше диких людей, що почастувались м’ясом білого, — пішли веселитись» [7].

При цьому варто зазначити, що «малоросійськість» у даному контексті означає несвідоме прагнення скопіювати чужу культуру, думаючи про неї як про вищу. Тоді як усвідомлення самого себе, віднаходження своєї натури показало б високу вартість власної, української культури. Отже малоросійськість позначає брак політичної й культурної свідомості, чужість самому собі.

Проте для російських націоналістів, навпаки, бути малоросіянином означало знати свою культуру, мову і традиції. Аналогічно «українське» було чимось штучно нав’язаним, чужим. Українськість російські націоналісти сприймали як іноземний продукт, що прийшов з Польщі через Галичину. «Я сам — чистокровный малоросс и горячо люблю свою родину, её чудную природу, обычаи, язык и предания, историю, как люблю и хохлов, ленивых и добродушных. Но я всеми силами души ненавижу украинофильство, движение предательское и подлое» [12], — писав Анатолій Савенко в своїй колонці у «Киевлянині». При цьому варто зазначити, що поняття «малорос» та «росіянин» аж ніяк не суперечили одне одному. «В настоящее время малороссийский крестьянин совершенно не знает слова “малорос”. Если вы спросите малоросса о его национальном проис-

хожденні, он всегда и неизменно отвечает: “Я — русский”. Представление о полном единстве русского народа глубоко внедрилось в умы южно-руссков» [12].

Слід відзначити характерну тенденцію у способі політичної репрезентації протилежної партії, які застосовували ККРН та ТУП. Тоді як ККРН був помірковано-правою організацією, українські націоналісти представляли її як крайню праву, реакційну. І навпаки, тоді як ТУП загалом був ліберальною організацією, ККРН представляв її як ліву, майже соціалістичну силу. Слід сказати, що в міру наближення Першої Світової війни такі оцінки ставали дедалі радикальнішими.

На сторінках «Ради» російські націоналісти й чорносотенці ототожнювалися, вони неодмінно вважалися ворогами будь-яких позитивних змін. Українські націоналісти ігнорували наявність у ККРН програм позитивних змін, зокрема щодо впровадження інститутів самоуправління в регіонах. У 1914 р. один із авторів «Ради» так змальовував російський націоналізм: «На місце власного визволення, як у справжньому націоналізмі, тут поставлено чуже поневолення, на місце боротьби за власне право — боротьбу проти чужого права, на місце законної самооборони — гвалтовний напад» [1]. Так само ККРН представляв українських націоналістів як групу, що має на меті лише повалити чинний режим та розколоти російський народ. ККРН намагався показати, що ТУП пристосовується до решти антидержавних партій і в разі потреби піде на компроміс із будь-якою революційною силою. У 1914 р. в газеті «Киевлянин» було надруковано масштабну статтю невідомого автора у трьох частинах під назвою «Мазепинская опасность», де доводилось, що в лавах українських націоналістів було багато соціал-революціонерів, по суті космополітів, яким національні почуття були за означенням чужими [6].

Імперський рівень.

Як ККРН, так і ТУП протягом усього існування намагалися знайти підтримку в вищих колах Москви та Санкт-Петербурга, оскільки саме там приймали важливі для долі Південно-Західного регіону рішення. В обох групах хвилювалися, що кінцевий успіх справи вирішиться саме в Центральній Росії, а не в Малоросії. Також існували побоювання, що політичні союзники: у випадку російських націоналістів — партія Октябристів та праве крило лібералів, а у випадку українських націоналістів — ліберали окрім правого крила — погано уявляють реальну ситуацію в регіоні, а тому є небезпека, що вони діятимуть на користь противника.

У 1908 р. Анатолій Савенко писав у зв'язку з законопроектом 37 депутатів щодо впровадження української мови викладання у початкових школах Малоросії: «Решит вопрос октябристский центр. Все то, что носит пе-

чать лібералізму, на октябристів діє неотразимо. А “преподавание на родном языке” — это звучит очень либерально. К тому же положение осложняется полным непониманием и незнанием дела октябристами-великороссами. О Малороссии они имеют такое же смутное представление, как французы о России. Им представляется, что мы, малороссы, живем среди вишневых садов, в белых мазанках и целый день едим вареники и ругаемся на малороссийском наречии. При таких условиях октябристы-великороссы могут принять на веру возмутительно-лживые заявления, содержащиеся в пояснительной записке к проекту 37 членов Думы. Они могут поверить, что малороссы и в самом деле не понимают русского языка, что русский язык действительно для малороссов чужой. Ведь всякая ложь имеет в своей основе расчёты на невежество тех, кому она преподносится» [12].

Щодо українських націоналістів, то для них сама власна щоденна газета слугувала доказом в імперських центрах реального існування українського національного руху. Попри те, що її утримання було пов'язане з великими фінансовими витратами, а кількість передплатників зростала дуже повільно, газета надавала політичну значущість і можливість виступати як самостійна політична сила. Її видавець Євген Чикаленко неодноразово писав у щоденнику, що «Рада» є «прапорцем», який українські націоналісти мають високо тримати й таким чином заявляти про своє існування. Це було тим важливіше, що в імперських центрах про український рух часто дізнавалися від російських націоналістів, які виставляли українських націоналістів агентами ворожих Австро-Угорщини і Німеччини.

У зв'язку з цим 1914 р. Петро Стебницький та Олександр Лотоцький написали російською брошуру «Украинский вопрос». Вона адресувалася прогресивним колам імперської громадськості й мала на меті донести до неї ключові позиції українських націоналістів. Цікаво, що до 1918 р. її було перевидано 4 рази чималим накладом. У брошурі доводилося, що український рух є органічним явищем з глибокими історичними та культурними традиціями, а не штучним утворенням. Також автори представляли український національний рух та українську націю як демократичну, ліберальну по натурі. Зміст розподілявся на 4 частини: «Основные элементы украинской национальной идеи», «Украинское движение в прошлом и настоящем как выражение национального самоопределения», «Национальные приобретения украинства», «Украинство в отношении к русской государственности и культуре». У першій частині йшлося про відмінності в українській та російській мовах, антропологічному типі, економічних традиціях; у другій — про історію українського національного руху (який, до речі, виводився від початку XIX ст.) та адміністративні обмеження на

його поширення; у третій подавався огляд культурних та наукових здобутків тогочасних діячів; у четвертій частині містилися спростування найбільш поширених негативних стереотипів щодо українського руху та української нації, спроба пояснити їх у тогочасному політичному контексті [15].

Автори намагалися довести, що українці з прадавніх часів становили окрему націю, однак після 1654 р. опинилися під асиміляційним тиском росіян. Ця асиміляція не була до кінця вдалою, однак вищі класи населення здебільшого вдалося зрусифікувати. Нижчі класи — селяни — практично не зазнали цього тиску, тому найкраще зберегли власну культуру й побут. Проте навіть у зрусифікованого населення Малоросії жевріє іскра українства.

«Даже в рядах наиболее консервативных элементов украинского общества можно иногда наблюдать своеобразное национальное самосознание, правда, примитивное, в форме влечения к украинскому этнографизму и ретроспективных симпатий к историческому прошлому Украины. Таковы нынешние Савенки, Скоропадские, Шульгины, Капнисты, таков почаевский монах Василий с его культом казацких украинских могил... [15]» — писалося в брошурі.

Отже, навіть ідейні малороси з ККРН вважалися українцями, однак такими, що не досягли усвідомлення себе. Особа, що була по крові українцем, але виросла в середовищі російської культури, була приречена на страждання та внутрішню роздвоєність. Класичним прикладом такої душевної роздвоєності був Микола Гоголь, який до кінця життя не міг визначити, яка в нього душа — російська чи «хохляцька». Насправді ж — вважали автори — в його російській оболонці жила українська душа, яка проявилася в темпераменті, будові мови, національних симпатіях [15].

Висновки.

Як видно, чимало авторів української та російської націоналістичної преси торкалися малоросійського питання, й до 1914 р. жодного консенсусу так і не з'явилося. З одного боку, українські націоналісти гаряче відстоювали окремішність української мови від російської, свою версію української історії, особливий психосоціальний тип українця та уклад життєдіяльності. При цьому малоросійськість українські націоналісти пов'язували з певним браком свідомості, неспроможністю звільнитися від тягаря імперського гніту, небажання бути прогресивним і демократичним. З іншого боку, російські націоналісти обстоювали регіональне значення малоросійства у великій російській культурності, при цьому малороси, на їхню думку, були історично більш відданими й лояльними до царського режиму, ніж інші народності імперії. Діячі Київського клубу російських націоналістів пишалися своїм малоросійським походженням саме тому, що

сподівалися врятувати імперію від революційних рухів. Перша Світова війна, Лютнева революція, прихід більшовиків до влади й українізація врешті-решт повернули шальки терезів на користь українських націоналістів. Утім, ідеї щодо малоросійського питання російських націоналістів не зникли безслідно, а отже заслуговують на увагу дослідників.

1. А. П. // Рада. — 28 лютого, 1914.
2. Васько Ткач. Під подвійною опекою / Васько Ткач // Рада. — 5 травня 1910.
3. Дмитриев А. Украинская наука и её имперские контексты (XIX — начало XX века) : [Электронный ресурс] / А. Дмитриев // Ab Imperio 4/2007. — Режим доступа : [http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=2019&idlang=2&Code=](http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=2019&idlang=2&Code=(Востанне відвідано 07.06.2010).)
4. Коцюбинский Д. Русский национализм в начале XX столетия. Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Коцюбинский Д. — М. : РОССПЭН, 2001. — 461 с.
5. Лобода Г. А. По поводу новой схемы преподавания малороссийской литературы / Г. А. Лобода // Киевлянин. — 1 червня 1908.
6. Мазепинская опасность // Киевлянин 2 березня 1914.
7. Павло Недоля. Малороси, союзники і національна свідомість / Павло Недоля // Рада. — 21 травня 1910.
8. Русский. Новая схема преподавания истории русской литературы в Университете Святого Владимира / Русский // Киевлянин. — 29 травня 1908.
9. Русский. Ответ профессору Лободе / Русский // Киевлянин. — 14 червня 1908 р.
10. Савенко А. И. Заметки / А. И. Савенко // Киевлянин. — 3 березня 1909.
11. Савенко А. И. Заметки / А. И. Савенко // Киевлянин. — 26 апреля 1908.
12. Савенко А. И. Заметки / А. И. Савенко // Киевлянин. — 15 травня 1908.
13. Сборник клуба русских националистов. — Вып. 4-5. К. : Типография Кушнерева, 1913. — 421 с.
14. Стебницький П. Битий шлях / П. Стебницький // Стебницький П. Вибрані твори. — К. : Темпора, 2009. — 632 с.
15. Украинский вопрос // Стебницький П. Вибрані твори. — К. : Темпора, 2009. — 632 с.
16. Флоринский Т. Памяти Н. П. Дашкевича / Т. Флоринский // Киевлянин. — 6 лютого 1908.
17. Чикаленко С. Х. Щоденник (1907–1917) : у 2-х т: Документально-художнє видання / Чикаленко С. Х. — К. : Темпора, 2004. — Т. 1. — 2004. — 428 с.
18. 14 Всероссийский съезд в Чернигове // Киевлянин. — 4 серпня 1908.